

ODKLÍNANIE VAJANSKÉHO

(K 100. výročiu úmrtia)

Eva Fordinálová

„Búrajte zlo, ale stavajte i dobro!“

„Myšlienka chce byť neprestajne kriesená a budená, ináč bledne a uniká zo života.“

„Mravná osnova slovenského života ani v ľude, ani v poriadnej inteligencii nikdy otrasená nebola.“

Korene

Na počiatku bolo Sobotište. Goetheho známy výrok - „Kto chce básnikovi porozumieť, musí ísť do jeho rodného kraja“ - platí aj pre prozaikov. V každom prípade jeho platnosť možno priamo dokumentovať na prózach Svetozára Hurbana Vajanského. A na ich nedostatočných hodnoteniach literárnymi kritikmi, ktorí tento fakt nedocenili.

K tejto problematike sa vyslovil aj Ivan Kusý, dôverný znalec Vajanského diela. V závere knihy *Zrelý Vajanský* (Bratislava: 1992) píše: „Novšie badania sa už usilovali vrátiť historický zmysel Vajanského úsiliam. Pravdaže, zamerané bádateľsky na širší, či iný ako autorský kontext (Šmatlák, Klátik, Čepan, Ján Števček), nemohli venovať sústredenú pozornosť jednotlivým oblastiam Vajanského činnosti, jeho jednotlivým dielam. Pokúsil som sa v tomto smere doplniť, prípadne spresniť ich celostné či špecifické zistenia.“

A o „doplnenie, spresnenie“ ide aj v tomto diele – so špecifickým zameraním na Záhorie vo Vajanského prozaickej tvorbe – na pozadí celoslovenského politického a kultúrneho diania. Kto jej chce porozumieť v plnosti, musí ísť na Záhorie a spoznať podstatu jeho osobitosti.

Tam pochopí Vajanského vzťah k zemanstvu a korene jeho ideí, ktoré mu vyčítali už jeho súčasníci. Vajanský však vedel, čo a prečo píše.

Podľa výskumov Júliusa Bodnára v monografii *Dr. Jozef Miloslav Hurban* (Myjava: 1925) - „Vlastní predkovia Hurbanovcov, ktorí nás zaujímajú, pochádzajú zo Sobotišt'a. Sobotište malo svoje výnimočné postavenie. Založené v polovici trinásteho storočia vyvíjalo sa ako mestečko s trhovým právom s rozvinutými remeslami.“ Vzhľadom na Vajanského prozaické dielo ide o nie nepodstatný údaj. A rovnako aj zmienka o habánoch – vyznávajúcich zásady kresťanského komunizmu Tomáša Münzera, ktorí sa roku 1547 v Sobotišti usadili.

Znášanlivosť, umožnená aj istým „patronátom“ nad habánmi pánmi hradu Branč (Sobotište patrilo do jeho pôsobnosti), ale aj nekonfliktnými prísnymi mravmi a pracovitosťou, ktorá bola charakteristickou črtou života obce, taktiež poznačila Vajanského prózy ako podtón. Podľa Ivana Kusého, dôverného znalca Vajanského diela - „*cirkevná tolerantnosť i pochopenie sektárov u prozaika Vajanského nie je teda iba národne postulatívne, ale má zážitkové rodové korene.*“ (Mladý Vajanský - 1847-1883, Bratislava: 1987). A práve tie budú pre Vajanského životné a umelecké postoje určujúce (v podstate „vysvetľujúce“) pre „korene“ jeho ideológie.

Bodnár sleduje hurbanovskú rodovú cestu od prvého dokumentujúceho zápisu (zvolenie „*Anno Domini 1591 Stanka Hurbana ako richtára*“). Rod, v ktorom sa striedali richtári a mlynári („slobodná vrstva“) neklesol do poddanstva, čo sa taktiež „geneticky podpísalo“ na Vajanského hrdej, nekompromisnej, slobodymilovnej povahe – a aj u viacerých výrazných postáv v jeho novelách a románoch. Rovnako dôležitý je taktiež fakt, že išlo o rod gramotný – aj v ženskej línii (dôležitý pre obraz ženy v jeho prózach, ktorého inšpiráciu literárni kritici hľadali v „šľachtických hniezdach“ u Turgeneva).

A samozrejme dôležitú úlohu má osobitosť rodinného prostredia Svetozára Hurbana. Naznačil ju literárny historik Albert Pražák: „*Vzešlost po meči, i po přeslici z rodů, které ve 'výhradné službě duchu i národu' již založili jakousi tradici a všechny své další členy do jisté míry i předurčovali k této dráze tíhou svých sklonností a příkladem.*“ (Studentská léta Svatozára Hurbana Vajanského. Praha: 1925.) (A, ako v jeho novelách a románoch „odhalíme“ totožnosť postáv, ich prototypov, Vajanský bude do nich „obsadzovať“ mnohých svojich príbuzných.)

Dôležitosť rodinného prostredia pre formovanie Vajanského ideológie si ešte väčšmi uvedomíme zásluhou Jána Boora: „*Naozaj, jedna celá tenká vrstva národa bola navzájom 'porodinnená'. Boorovci, Šulekovci, Holubyovci, Hurbanovci, Štúrovci, Jurkovičovci, Štefánikovci* (pridajme ešte Fajnorovci – pozn. E. F.) *atď. sa ženili a vydávali medzi sebou a odjakživa ich spájalo živé povedomie väčšieho rodinného spoločenstva. Spojivom bola najmä služba národu, láska k ľudu, ktorému sa chceli odvd'ačiť za to, že ich živil, o ktorého povznesení snívali a pre ktorý napokon aj urobili veľký kus práce.*“ (Slovenské pohľady, 1982, č. 7, s. 78.)

A nejde iba o prácu, ale aj o rodinný spoločenský a svetonázorový profil. Dodajme, že poväčšine ide o rody „zakorenené“ na Záhorí. A z týchto záhorských koreňov vyrastá aj Vajanského osobitý „videnie sveta“ - jeho ideológia. A práve v súvislosti s ňou treba pripomenúť aj jej osobitosť.

S. H. Vajanský sa „dopustil“ iba jedinej „chyby“: túto osobitosť zovšeobecnil, aplikoval ju na celoslovenské pomery, tie však neboli identické. A (nielen) literárni kritici, ktorí zo Záhoria nepochádzali, sa domnievali, že Vajanský „*vytvára 'neexistujúce' pole pre aktivitu svojich postáv*“ a je „*uzavretý vo sfére estetického prežívania skutočnosti, hoci i skutočnosti ideologickej.*“ (Ján Števček: Esej o slovenskom románe. Bratislava 1979), aj keď uznávali, že pri stretávaní s ním ide vždy o základné, koncepčné poňatie celého vývinu (národného aj literárneho), a tým aj chápanie skutočnosti a jej potrieb. (Andrej Mráz, Michal Chorvát a iní).

A práve z tohto dôvodu – podľa kritikov z citeľného napätia medzi cieľom Vajanského - a možno povedať – výberom cesty k nemu, podľa nich neefektívnej, fiktívnej, (Oskár Čepan ju v *Stimuloch realizmu*. Bratislava: 1984 - označil za „kreatívny voluntarizmus“) - sa stávame svedkami síce stáleho záujmu, ale často protichodného hodnotenia Vajanského prozaického diela – a aj jeho politickej činnosti (veď tvoria súzvuk).

Už tu možno predznamenať: za najväčšmi polemický sa považuje román *Kotlín*, ale ide v ňom v podstate o „záhorácku záležitosť“ - vloženie tohto kľúča otvára nový priezor do interpretácie jeho poslania a odкрýva aj nové vrstvy poznania v ideologickom (politickom) „kvase“ slovenského národného života na prelome 19. a 20. storočia.

Na Vajanského ideológiu (a človeka) sa v novej perspektíve pozrel *Ivan Kusý* (Mladý Vajanský – 1847-1883. Bratislava: 1987; Zrelý Vajanský – 1883-1893. Bratislava: 1992;

Starý Vajanský, Bratislava: 2014) a na margo predchádzajúcich hodnotení poznamenáva: „Vajanského *'kreatívny voluntarizmus'* nezrodil sa iba v jeho hlave, ale bol výsledkom skutočného procesu i skutočných potrieb vývinu.“ (Mladý Vajanský, s. 11). A dodajme, že aj skutočného poznania aktérov tohto procesu, v ktorom dôležitú úlohu zohrávali jeho príbuzní a Vajanský ich do svojich diel aj priamo „obsadzoval“ aj s ich konaním (ideológiou).

Nový pohľad Ivana Kusého na Vajanského tvorbu rozhodne súvisí s jeho hlbším záujmom nielen o Vajanského osobnosť – akoby „samorast“, ale aj o jeho „korene“ – čiže vsadil ho do širšieho dobového kontextu rodinného zázemia. „V hľadaní koreňov nás nepodporujú len početné návraty Vajanského – prozaika k rodinnej a rodovej (genealogickej) minulosti hrdinov – ne jeden ich detail má domovské právo v hurbanovsko-jurkovičovskom rode – ale aj jeho opakovaná výčitka, že Slovák si nepamätá ani svojich starých rodičov.“ (S. 12)

A rodinné zázemie je skutočne späté so „zemou“, prostredím, v ktorom sa formovalo – so Záhorím. Takže Ivanovi Kusému neuniklo. Ale poznamenáva: „Vystihnúť Vajanského vývin znamená vyjsť z mikroprostredia, v ktorom vyrastal, a sledovať, ako sa ono odrážalo na jeho prínose k formovaniu makroprostredia, čiže slovenského národa a literatúry.“ (S. 13)

Ale práve to „mikroprostredie“, presadené do „makroprostredia“, spôsobilo, ako sme naznačili, rozpory v prijímaní jeho próz v „makroprostredí“ (ktoré zase až také „makro“ nebolo, aby bolo schopné to „mikro“ absorbovať ako svoju súčasť).

Záhorie malo (a má) svoje svojrázne osobitosti, ktoré majú taktiež svoje historické korene. Záhorákov možno označiť za stálych „pohraničníkov“ Slovenska – ostrážitých (poviedka Ostriž), s tvrdou povahou, „večne v strehu“ blízko k revolte, výbušných, slobodomilovných, „samomienkotvorných“. (Vnucovanie akejkoľvek ideológie, ak nesúladí s ich vrozeným inštinktom, ich poburuje a uráža, akcia vyvoláva reakciu pohrdavým neprijatím, odmietnutím, majú pre život svoj vlastný kľúč a vlastné morálne kritériá. Ich inštinkt: cítiť pretváрку a „vytesniť“ jej nositeľa (ako reakcia tela na „nesprávny“ orgán pri transplantácii), vrozený odpor k povýšenosti a uznávať iba poctivú prácu poctivých rúk – bol spoľahlivý kompas v samoorientácii pri všetkých dejinných zmenách a zvratoch. (O „osobitosti“ Záhoria a

Záhorákov pomerne obširne píše Štefan Janšák: *Život Štefana Fajnora*. Bratislava: 1935, s. 9-14.)

Tieto vlastnosti súvisia aj s neprajnou bonitou podstatnej časti Záhoria. Súboj s pieskom, resp. s kameňom o úrodu, o prežitie, tvrdá zaťatosť žiť a prežiť – obyvatel'ov Záhoria jednoznačne formovali v osobité charaktery, osobnosti, ktoré Vajanský dôverne poznal, ale nie jeho kritici. Tu sa zásluhou osobitých pomerov formovala aj Vajanského osobitá ideológia, ktorá sa ukázala byť, napriek Vajanského želaniu, „neprenosná“ (resp. zidealizovaná, ideológia „možného zajtrajška“, ale nie súčasnosti). Aká vlastne je?

Hľadanie a formovanie

Doteraz sa žiaden odborník nepokúsil vytvoriť ucelenú vedeckú monografiu o Vajanskom. Zapríčiňuje to nepochybne šírka jeho záujmov, mnohostrannosť tvorby a žánrová i tematická pestrosť jeho diela. No v tejto „pestrosti“ má osobité postavenie románová tvorba, pretože do nej vkladal návrhy, návody na riešenie slovenského národného a politického života, svoje nádeje a túžby – svoju osobitú ideológiu.

Mnohé motívy z Vajanského románov nachádzame už v jeho počiatkových poviedkach a novelách, ale tie možno považovať (aj vzhľadom na Vajanského výrazný záujem o maliarstvo) za „pracovné skice“ k pripravovanému obrazu. Až v „olejomaľbách“ románov motívy dostávajú správnu kompozíciu a vytvárajú celok – s ucelenou autorskou výpoveďou.

A výnimočnú hodnotu Vajanského románovej tvorby podčiarkuje navyše aj fakt, že Vajanský, ako je známe, je vlastne prvým tvorcom – **zakladateľom línie slovenského spoločenského románu**.

A práve o preskúmanie spoločenských vrstiev na Slovensku v poslednej tretine 19. storočia (resp. na prelome 19. a 20. storočia) Vajanskému išlo priam bytostne. Ich vzájomné vzťahy, ich možnosti a perspektívy v národnom živote ho zaujímajú ako ideológa – politika. Veď bol najvýraznejšou osobnosťou vtedajšieho slovenského politického diania, a práve preto si plne uvedomoval zodpovednosť za správne rozhodnutia a určovanie stratégie i taktiky v obrannom

národnom zápase s eskalujúcou, priam hysterickou maďarizáciou. (Pozri: Podrimavský, M.: Vajanský v slovenskej politike. In: Literárny archív 33/ 96, s. 38-45.)

Keď sa S. H. Vajanský rozhodol vstúpiť do celoslovenského verejného života obnovením vydávania *Slovenských pohľadov* roku 1881 (po svojom otcovi J. M. Hurbanovi, vychádzali v rokoch 1846-1852) s Jozefom Škultétym, v úvodnom programovom článku *Slovensko a jeho život literárny* (taktiež podľa otca) vyslovil želanie, ktoré platí nielen pre obnovený literárny časopis, ale najmä pre samotné Vajanského úsilie: „Nech sa stane skutkom Slovensko Slovenskom a jeho život literárny nech pripravuje širokú cestu slávnemu životu *politickému* (zdôr. E. F.), ktorý nám kynie v blízkej budúcnosti.“ Ide v podstate o motto jeho literárneho diela, ktoré sa práve v tomto čase začalo sľubne rozvíjať.

Ústredným nervom celej románovej tvorby Vajanského je **hľadanie vhodnej hybnej sily** pre slovenský spoločenský a politický život. Jeho ideológia sa v tomto smere mení s každým románom, v podstate „zmapúva“ cesty (biblicky povedané) „hľadania toho, čo je stratené“. Základná idea (možno ju označiť za rodovú) – myšlienka národnej svojbytnosti a hľadanie opory vo vlastných národných silách - zostáva konštantná, k posunu prichádza iba v „diagnostikovaní“ spoločnosti, v určovaní, ktorá vrstva v nej je dostatočne „nosná“ pri obhajovaní, podporovaní a presadzovaní slovenských politických cieľov.

Vajanského tvorbe treba venovať zvýšenú pozornosť aj z toho dôvodu, že práve svojou ideológiou „čirej slovenskosti“ (ako ju sám nazval) bol vlastne sústavne (s výnimkou rokov prvej Slovenskej republiky) „podozrivou“ osobou a literárni kritici hodnotili jeho dielo zjednodušene, resp. až mínusovo - konzervatívne. Vajanský sa prezentoval ako predstaviteľ „pomýleného“, nereálneho náhľadu na funkciu zemianstva slovenského pôvodu, keďže sa domnieval, že by ho bolo potrebné získať a prideliť mu vedúce postavenie v slovenskom národnom pohybe.

Hodnotenie úplne scestné, zavádzajúce. Vajanský bol skutočný realista a uvedené zjednodušenie úplne deformuje celkový obraz jeho prozaickej spisby. Ale aj jej historického kontextu.

Isteže je nepopierateľným faktom, že touto „zemianskou“ fázou na svojej dlhej ceste hľadania Vajanský skutočne prešiel. Ale skutočne iba prešiel, nezostal v nej, musel sa s ňou

„historicky“ vysporiadať. Pri tomto „prechádzaní“ nemožno prehliadnuť Vajanského „svojské“ videnie. Majstrovsky, priam „balzacovsky“ zaznamenáva zreteľnú deštrukciu (ekonomickú aj morálnu) už od prvých poviedok a noviel tejto tenkej spoločenskej vrstvy, ktorá nemala predpoklady stať sa fundamentom pre národné dianie.

Aby sme pochopili podstatu tohto „záujmu“ Vajanského (a nielen jeho) o zemianstvo, treba sa naň pozrieť skutočne „historickými očami“. Ak sa zoznámime s touto problematikou prostredníctvom 20. kapitoly – *Aristokracia slovenská v Uhorsku* v diele Mikuláša Dohnányho *Historia povstaňja slovenskeho z roku 1848* (Skalica: 1850), pochopíme, prečo otázka vysporiadania sa so zemianstvom v slovenskom národnom živote bola natoľko dôležitá, že sa s ňou v podstate vysporadúvala celá „porevolučná“ literárna generácia – a teda aj Vajanský.

Pripomeňme aspoň základné Dohnányho náhľady a očakávania: „U dedov a pradedov terajšej aristokracie malo to slovo aj svoj význam, kým ešte *slovenský* ráz nosili na sebe; priznávajú sa k svojmu národu pracovali na jeho zvelebení perom i peniazmi (...) V novejších časoch šľachta slovenská ofúknuť akýmsi maďarským „Kor-szellem-om“ (duchom času – pozn. E. F.) zabudla na svojich predkov a odrodila sa od svojho kmeňa i charakter slovenský zo seba zvliekla, z čoho nasledovali: skazenosť mravov, neznabožstvo. Luxus nad luxus u nízkych i vysokých. (...)“

Keď ale výdavky a dlhy ustavične rástli a príjmy z roka na rok sa zmenšovali: neznajúc inakšej rady, odovzdávali svoje kašiele a zemianske kúrie do rúk židovských, a títo z ich starootcovských príbytkov porobili ohyzdné krčmy a ohavnosti Sodomy a Gomory pochádzajúce z opilstva, a takto uvalili seba, svoju rodinu i ľud do hrozného nešťastia. Čože v takých okolnostiach väčšej čiastke šľachty zostávalo, ako hodiť sa do náručia Toho, ktorý vedel omámiť rečou ducha i srdce svetárskeho syna, inšieho Boha, okrem „zlata“ iné neznajúceho, iba po rozkošiach sveta a módy sa zháňajúceho. (...) A - na národ slovenský? Ó, na ten ani len zďaleka nepomysleli! U Slovákov nebolo zlata, neboli výhľady na blesk a slávu svetskú; preto pyšní synovia sveta pohrdli tými, ktorí na duchovnom základe večnej pravdy kládli skalú svojej budúcnosti.“ (...)“

A nasleduje výzva: „Podajme si spoločne bratské ruky – veď sme my všetci jedného pôvodu, jedna mater slovenskej slávy nás kojila! Aj Maďari vám podajú ruky s väčšou úctou ako doteraz, lebo odrodilca si nemôže žiaden národ uctiť! Teraz ešte môžete sa osláviť, *kto vie, či časom s hanbou svojou neobanujete toto okamženie?*“ (Zdôr. E. F.)

Ale Dohnány vidí, že jeho dobre mienená výzva sa zrejme nestretne s kladnou odozvou, a preto vyslovuje svoju prognózu, ktorá sa skutočne splnila: „(...) ale vy ste si zapchali uši a nechceli ste počuť hlas bratov, hlas pravdy a lásky; nezhoreli ste vo svätých úmysloch láskou k svojmu národu. - A už sa začína vyplňovať, a vyplní sa iste i to proroctvo: „že so svojou hanbou toto okamženie obanujete!“

A Vajanský akoby Dohnányho diagnostikovanie stavu – i jeho „proroctvo“ - svojou literárnou tvorbou verifikoval. Treba sa na ňu pozrieť „dohnányovským“ priezorom, a mnohé v nej pochopíme inak.

Ale aj v týchto počiatkoch hľadania nájdeme realistické (reálne) zázemie, ktoré Vajanskému literárna kritika upierala – a výnimku tvorí až výskum Ivana Kusého, jeho citovaná literárnohistorická trilógia.

Nemožno poprieť, že u každého umelca pôsobia pri koncipovaní diela vo veľkej miere (v podstate rozhodujúcej) jeho osobné *skúsenosti*. A tie sa u Vajanského prejavili veľmi zreteľne. Predovšetkým v tom, že všetky svoje romány topograficky situoval do krajiny svojho detstva a mladosti – na Záhorie (výnimku tvorí iba román *Na rozhraní*, ktorý však nedokončil).

Práve na tento fakt poukázal Ivan Kusý a svoj názor dokumentoval prírodným prostredím charakteristickým pre Záhorie, aj s množstvom zemianskych kúrií, ktoré sa na Záhorí nachádzali. Vajanský ich však dokázal majstrovsky zachytiť a transformovať do literárnych obrazov.

Lenže nielen prírodné scenérie Záhoria a existencia kaštieľov či kúrií sú pre Vajanského určujúce. Je to predovšetkým *spôsob života* v nich a rôznych vrstiev obyvateľstva *vo vzťahu* k týmto kúriám, lebo zasiahol dielo ideologicky.

Ak konfrontujeme politické dianie na Záhorí, a najmä v „okresnom mestečku“ susediacom s jeho rodným Hlbokým (a objavujúcim sa v takmer všetkých Vajanského dlhších prózach) – Senici – s literárnym dianím v jeho dielach, jednoznačne zistíme, že svet Vajanského postáv rozhodne nemožno prirovnávať ku „kabinetu s voskovými figúrami, strašiakmi z konopí, drevenými pajácmi umne vyrezávanými“ ako ich označil Alexander Matuška (*Vajanský prozaik*. Bratislava: 1946). Vajanský premietol svoje postavy do literatúry zo života. A v plnej miere to platí pre jeho prvý román *Suchá ratolesť* (1884). (Ľaliu aj *Letiace tiene* literárni historici väčšinou ešte považujú za novely.)

Práve tento román sa zaslúžil o „zemiansku nálepku“ na Vajanského prozaickú tvorbu. Matuškovu briske odsúdenie sa vzťahuje predovšetkým na postavu Stanislava Rudopol'ského, avšak už aj Vajanského súputníci (a povedzme priamo – aj priatelia) považovali taktiež túto postavu za umeleckú fikciu, iba za ideál budúcnosti. („Ak niet Stanislavov Rudopol'ských ešte dnes, môže ich byť zajtra“ - Jozef Škultéty).

Že o životnosti týchto typov pochybovali aj Vajanského súčasníci, príčinou nie je jeho tvorivá fantázia a národné „chcenie“, iba špecifické postavenie Záhoria v slovenskom politickom a spoločenskom živote, ktoré však Vajanský chápal (ako sme už poznamenali) ako prototyp celého národného života. A to s vtedajším skutkovým stavom nekorešpondovalo.

Na Záhorí sa žilo pomerne intenzívnym národným životom nielen rodovými danosťami, aj zásluhou národne uvedomelých dejateľov, väčšinou kňazov oboch konfesií, ale i spomienkami na hurbanovské dobrovoľnícke hnutie, veď jeho pamätníci, aj sám Jozef Miloslav Hurban, ešte na Záhorí v čase písania a vydania *Suchej ratolesti* žili (ako „korene“ pre budúce „výhonky“).

Topografické situovanie románu *Suchá ratolesť* na Záhorie, konkrétne do Senice (prototyp Rudopolia) a jej okolia je v podstate východiskové pre pochopenie Vajanského „zemianskej“ ideológie. Konfrontáciu s literárnym textom umožňuje dielo Štefana Janšáka *Život Štefana Fajnora*. V ňom charakterizuje Senicu (v súvislosti s tamojším Fajnorovým pobytom práve od sedemdesiatych rokov 19. storočia až po začiatok 20. storočia) – a tým sa Rudopolie vynára v novej perspektíve. Ozrejmi aj fakt, že *Stanislav Rudopol'ský* nebol „fiktívnym a

sociálne neskutočným“, ako ho označil Ján Števček v *Eseji o slovenskom románe*, ale mal reálnu predlohu v živote.

História rodu a majetkové pomery Rudopoľských sa kryjú v konkrétnom živote s Nyáriovcami. A v Janšákovom diele o Štefanovi Fajnorovi zistíme, že v čase *Suchej ratolesti* a reálnom čase Senice boli gróf Nyári a zeman – právnik Koronthály (Štefan Fajnor bol u neho koncipientom) členmi Slovenskej národnej strany a zúčastnili sa na valnom zhromaždení voličov Senického okresu, ktorému predsedal Vajanského otec J. M. Hurban.

Takže Vajanského nádeje, zrejme „priživované“ aj otcovými informáciami, pramenili z reálnych faktov, zdali sa byť opodstatnené, lenže pre celé Slovensko netypické.

Obrat však nastal po viacerých neúspechoch pri voľbách – hanebne zmanipulovaných v prospech „režimových“ kandidátov. (Aj priebeh zmanipulovaných volieb v Rudopolí presne zodpovedá voľbám v Senici z roku 1872, ako o nich píše Štefan Janšák v *Živote Štefana Fajnora*, ale aj Národné noviny, 1872, roč. III., č. 19, 76, 77, 81.) Fajnor na ich margo poznamenáva: „Senická voľba v roku 1872 je do istej miery vzorom pre všetky voľby, ktoré v tomto okrese za maďarizačného režimu sa prevádzali a ktorými sa Senica stala slávnou a chýrnou nielen doma, ale aj za hranicami.“ (Skutočne, rovnaký priebeh mali aj voľby v Skalici - „Z volebného okresu skalického, č. 81 .)

Tento senický smutne „slávny“ priebeh volieb popísal Ston Watson ako príklad vládnej arogancie v diele *Ungarische Wlaen, Beitrag zur Geschiste der politischen Korruption* (Uhorské voľby – príspevok k dejinám politickej korupcie). A keď sa na podklade celoslovenských zmanipulovaných výsledkov rozhodla Slovenská národná strana pre „morálnu pasivitu“, Janšák o Fajnorovi píše, že „vodcu Hurbana neopustil ako ostatní“. - Z tejto poznámky vyplýva, že medzi „ostatnými“ boli aj senickí šľachtici, ale nepriklonili sa k štátnej moci, iba zostali národne apatickí (Koronthály nebránil Fajnorovi sa aj naďalej národne angažovať). A táto zmena má priamy odraz v ďalšom Vajanského diele. Už viacej s touto vrstvou neráta.

„Advokát chudobných“ Štefan Fajnor, Vajanského druhostupňový bratanec, zohral významnú úlohu nielen v senickom politickom – národnom živote, ale aj (ako v príslušnej kapitole vysvitne,) v románe *Suchá ratolesť*. (A na upresnenie nielen Fajnorovho profilu, ale aj

spoločensko-politického diania na Záhorí, možno pripomenúť veľkolepé národné oslavy stého výročia narodenia Jána Hollého v Borskom Sv. Mikuláši roku 1885, na ktorých sa Štefan Fajnor zúčastnil – aj ako sprievodca už staručkého J. M. Hurbana.)

Vzápätí za *Suchou ratoľstou* Vajanský pracoval na románe *Na rozhraní* (ktorý začal vychádzať na pokračovanie v Národných novinách, ale zostal nedokončený). Román je skutočne „na rozhraní“ - aj geograficky (Záhoria a Trnavskej nížiny – dej sa však odohráva väčšmi v nej a v Bratislave), aj ideovo. Vajanský hľadá nové sily schopné stať sa platformou národného života. Mala to byť kupecká vrstva (maloburžoázia – hlavný protagonista Viktor Turský), ale o ilúzie prišiel skôr, než stihol román dokončiť.

Pri sledovaní premien a formovania Vajanského národnej ideológie v jeho tvorbe má dôležité miesto román *Pustokvet* (dôležité skutočne väčšmi ideovo ako umelecky, román je najmenej známy). Vychádzal na pokračovanie roku 1893 v Slovenských pohľadoch a po takmer optimistickej *Suchej ratoľsti* a hľadačskej neurčitosti románu *Na rozhraní* je v podstate *najdepresívnejší* z Vajanského próz, je aj „pustokvetom“ národných perspektív. V žiadnej spoločenskej vrstve nevidel dostatočnú oporu pre slovenský národný život.

Vajanský však upriamil pozornosť len na úzky okruh – dedinku Prachov a v jej tesnej blízkosti okresné mestečko Burín (že prototypom pre Prachov je Kunov, Vajanský naznačil aj menom svojho románového protagonistu – je to statkár Ján Kunovský) a Burín je opäť Senica (Kunov je dnes jej súčasťou).

Obraz burínskej spoločnosti je veľmi nelichotivý: mravná a národná skazenosť je koreňom ďalších spoločenských necností. A hoci Ján Kunovský týmto „vlčím brlohom“ pohŕda, nie je ani on národovcom, iba cíti svoju ekonomickú prevahu nad týmto burínskym pokryteckým spoločenstvom. Vajanského národné kritériá nespĺňa.

Vajanský nevidí nádej ani v mladej generácii inteligencie: jeho Vladimír Radovský či maliar Kamenetz reprezentujú buď mládež národne cítiacu – ale neschopnú (neochotnú?) aktívne vystúpiť, resp. uvedomujúcu si síce svoj slovenský pôvod, ale cítiacu kozmopoliticky. (Zrejme základ Vajanského budúcej nedôvery aj voči „hlasistom“, v ich hnutí mu chýbala „číra slovenskosť“, ktorú svojimi dielami – a predovšetkým v žurnalistike - sledoval ako „chrbovú kosť“ svojej ideológie).

Situácia na Záhorí však nebola natoľko deziluzívna, naopak, všeobecné národné oživenie sa úspešne rozvíjalo (aj „vdďaka“ genetickej vybavenosti Záhorákov na základe fyzikálneho princípu „akcie a reakcie“: čím väčší rástol maďarizačný nátlak, tým väčší sa aktivizovala „sebaobrana“ proti nemu. (Dôkazom bola roku 1885 práve aj priam manifestačná oslava 100. výročia narodenia Jána Hollého v Borskom Sv. Mikuláši, na ktorej sa okrem národných dejateľov z Martina i blízkeho okolia - jeden z hlavných rečníkov bol dekan Pavol Blaho - zúčastnilo obrovské množstvo ľudí všetkých sociálnych vrstiev takmer z celého Záhoria – a ako sme už poukázali, aj Vajanského otec s „ochrankou“ Štefana Fajnora – a vládne sily jej neboli schopné zabrániť.)

(Hádám na „dokreslenie“ typicky „záhoráckej“ schopnosti „vedieť sa vynásť“ aj v zložitých situáciách a „násť“ v nich „trhlíny“ nebude nevhodným vybočením práve epizóda z osláv, súvisiaca s dekanom Blahom, s ktorým sa budeme stretávať aj vo Vajanského románoch: ako hlavný rečník využil „zákonné povolenie prejavovať beztrestne *na vlastnej pôde* svoje názory“ a nechal na „Búre“ privieť sud naplnený pôdou z rodinného skalického vinohradu. Ten potom použil ako „tribúnu“ pri svojom prejave – *na vlastnej pôde* – a vládne sily boli bezmocné, všetko prebehlo podľa zákona.)

Avšak deziluzívny pocit Vajanského mal predovšetkým aj osobné príčiny. Úzky priestorový výsek, na ktorý sa Vajanský v *Pustokvete* sústredil, má zrejmé osobné pozadie: „zrábanie“ so Senicou (jej „služnými“ - nielen funkciou ale aj doslovne – až príliš horlivo slúžiacich vládnej moci – a ich prisluhovačmi) po otcovom úmrtí (1888). „Živé“ zostávali spomienky na otcove „okresné“ politické väznenia (podľa Jansákovho *Štefana Fajnora* Jozef Miloslav Hurban po zmanipulovaných voľbách roku 1872 odmietol Senicu navštevovať: priatelia a známi – aj Seničania – museli za ním chodiť do Hlbokého). A zrejme rozhodujúce bolo najmä čerstvé roztrpčenie zo žandárskeho zásahu roku 1892 v Hlbokom pri posviacke otcovho pomníka. Za článok o tomto brutálnom zásahu – *Hyenizmus v Uhrách* – išiel do segedínskeho väzenia, v ktorom aj román *Pustokvet* napísal. Vyslovil v ňom rovnaký životný pocit ako v básni vytvorenej pre amerických Slovákov v tom istom čase segedínskeho väzenia:

A starí mrú, ich oči vidia skazu:

niet nádeje, niet pravdy v šír a dial'.

Mlad' odpadáva pomaly i zrazu,

i silný sa už večnej borby vzdal:

len malá hŕstka sa tu ešte borí...

len málo svetiel v čiernej noci horí.

Ale takáto „malá hŕstka“ inteligencie sa už rozvíjala aj v Senici okolo právnika Štefana Fajnora, rovnako pronárodne bolo orientované aj senické remeselnícke združenie. (Jansák, Š.: *Senickí ševci v službách literatúry a výtvarného umenia*. In: monografia *Senica*. Bratislava: 1974. Väčšiu pozornosť im budeme venovať až v súvislosti s románom *Suchá ratolesť*.) O to väčšími sú zrejmé osobné motívy, s ktorými sa Vajanský potreboval vnútorne vysporiadať.

Lenže po prepustení z polročného väzenia Vajanský pracuje na románe *Koreň a výhonky* (Slovenské pohľady 1895-96) – a v ňom už vidí i národne zdravú „mlaď“, i pribúdanie „svetiel v čiernej noci“.

Je to čas, keď Slovenská národná strana opäť oživuje aktívnu politickú činnosť, ale dôvody k optimizmu nachádzame opäť na Záhorí, aj v myjavskej pahorkatine. Okresné mesto Rohov je opäť Senica (teraz v kombinácii so Skalickou, ktorú dôverne poznal z prvých dvoch rokov svojej advokátskej praxe). A ani v tomto románe mu nič neodpustil: vedel, „aké je ťažké národovectvo v beťárskom Rohove, dosť bohatom, zaslepenom, kocúrkovskom a pritom mravne skazenom ani veľkomeste.“ (Akoby „skicu“ pre tento panoramatický románový obraz nájdeme v novele *V malom meste* z roku 1882, v nej ide jednoznačne o Skalicu.)

Malomeštiacky Rohov, nakazený šovinistickým maďarizačným fanatizmom, vyvažuje však Lipová (Brezová pod Bradlom – v revolučných rokoch 1848-1849 spolu s Myjavou hlavné centrum hurbanovských dobrovoľníckych výprav). A práve tu a v okolitých obciach i po Záhorí konečne nachádza „korene“ pre svoju ideológiu – v starých patriarchálnych rodinách bývalých hurbanovských dobrovoľníkov, ktorí si ešte pamätali, keď „nožmi sme išli proti puškám, kosami proti kanónom. Boli časy, boli...“ A najmä: „Netriasli sme sa pred každým vyslaným panákom, ale mali sme vodcov svojich...“. Teda opäť ide o vzdanie holdu pamiatke svojho otca.

Z týchto „dobrovoľníckych“ koreňov zároveň Vajanský očakával aj zdravé, sebavedomé (národne uvedomé) „výhonky“, akým sa cítil aj on sám a v románe architekt Mirko Kladný (jeho bratanec Dušan Jurkovič). Pri sledovaní tejto národne aktívnej inteligencie, pochádzajúcej zo zachovaných, zdravých ľudových koreňov, Vajanského dezilúzia čiastočne ustúpila.

V rokoch, keď román *Koreň a výhonky* vychádzal v Slovenských pohľadoch, v Skalici sa už organizovala aj skupinka „mlade“, ktorá prichádzala s čiastočne odlišnou ideológiou, než akú vyznával Vajanský. Ide o nastupujúcu *generáciu hlasistov*. Aj tieto „výhonky“ pochádzajú z generácie národne cítiacich slovenských rodín. Lenže na rozdiel od Vajanského ideológie „čirej slovenskosti“ ich politická orientácia bola „československá“ - čo v podstate mali „na svedomí“ ich národne cítiace rody, pretože ich posielali na štúdiá do Čiech, aby ich ochránili pred zhubným pôsobením domáceho zmaďarizovaného školstva. (Hodnotenie Ivana Kusého: „Vajanského vernosť ‚večným‘ zásadám bola jednou z príčin, prečo neskoršie bol taký polemickejší voči hlasistom, ktorí taktiež operovali národným ‚ľudovým‘ umením, no v ‚nižšej‘, pragmatickejšej podobe.“ - *Zrelý Vajanský*, s. 81). A zároveň predchádzajúca pasivita Slovenskej národnej strany im neposkytovala dostatočný priestor na sebarealizáciu.

Ľudovýchovná, hospodárska činnosť - „metóda drobnej práce“, s ktorou hlasisti prichádzali, nebola síce prevratná, veď naviazali nielen na lichardovskú tradíciu (a napokon – aj Vajanského starého otca Samuela Jurkoviča) a zakladanie nových hospodárskych družstiev aj drobnú ľudovýchovnú prácu koncom storočia už na Záhorí úspešne aktivizoval dekan Pavol Blaho (strýko popredného hlasistu MUDr. Pavla Blahu) či ďalší Skaličan, kňaz pôsobiaci taktiež na Záhorí, Pavol Príhoda, resp. Andrej Radlinský a iní. Príčina konfliktu, ktorý nájde literárne stvárnenie v románe *Kotlín* (Martin 1901), je jednoznačne ideologická.

Prečo Vajanský zaujal k hlasistom negatívny postoj, nám vo veľkej miere pomáha pochopiť jeho 12-kapitolová esej *Nálady a výhlady*, ktorá vychádzala v roku 1897 v Národných novinách (a viaceré „narážky“ nasvedčujú, že ho inšpirovalo k jej napísaniu práve organizujúce sa hlasistické hnutie).

Podľa podtitulu „*pokus znázorniť terajší slovenský myšlienkový obzor s rozpomienkami na minulosť*“ bolo Vajanského cieľom preniknúť do systému určujúcich ideí národnej filozofie, so základnými piliermi: Ján Hollý - „Štúrova škola“. Číra slovenskosť. A z tejto historickej národnej línie, podľa Vajanského názoru, hlasisti vybočovali povyšovaním svojej „metódy drobnej práce“ nad prácu národnú (napokon v mnohom Vajanského názor potvrdzujú príspevky publikované v mesačníku **Hlas**, ktorý začal vychádzať v roku 1898 v Skalici.)

V závere eseje *Nálady a výhlady* vlastne nachádzame aj autorský zámer a opodstatnenie románu *Kotlín*: „Jedno, po čom je svätou povinnosťou túžiť a snažiť sa nám všetkým je, aby sme boli jednoliaty celok. Vydržať cez tento dnešný kritický čas, to je pre terajší moment najväčším, najsvätejším zákonom.“ A tu dospel k poznaniu opory a hybnej sily národného života: „... mravná osnova slovenského života ani v ľude, ani v poriadnej inteligencii otrasená nebola.“

Kotlín možno nazvať epickým spracovaním tejto eseje, jeho ústrednou ideologickou líniou je „vonkajší“ konflikt – slovenskí národovci proti maďarónom a „vnútorný“ konflikt - „poriadna inteligencia“ proti hlasistom (presnejšie hlasisti proti národniarom). Záhorie poskytlo oboje.

Je nielen pochopiteľné, ale teraz priam zákonité, že Vajanský opäť situoval *Kotlín* na Záhorie – dokonca z neho vytvoril literárne samostatnú územno-správnú jednotku – Kotlínsku stolicu. Prototypom stoličného mesta Kotlína je opäť kombinácia Skalice a Senice (ale väčšmi Skalice).

Vzťahy jednotlivých spoločenských vrstiev v Kotlínskej stolici = Záhorskej nížine Vajanskému umožňovali zmapovať jednak celoslovenské spoločenské vzťahy, no zároveň do nich vsunúť aj špecifické znaky hlasistického prúdu, pretože tu boli najzreteľnejšie.

Na Vajanského „zemiansku“ ideológiu sa zvyklo poukazovať aj kvôli postave Andreja Lutišiča v tomto románe. Lenže Lutišič nie je ideovo centrálnou postavou. Ide o *spoločenský* román, preto ani zemianstvo nemohlo chýbať. Lutišičov vzťah k ostatným vrstvám napĺňa kompozičný zámer, ale skutočný pohyb je mimo neho. Iba potvrdzuje, že napriek dobrej vôli šľachta slovenského pôvodu nie je schopná prekročiť svoj „uhorský tieň“, je vykorenená.

Hlavným hýbateľom národného života je národne cítiaca inteligencia, ktorá cíti a ctí svoj ľudový pôvod – a hlavnou oporou národného života majú byť majetkovo, a teda od vládnej moci nezávislí nešľachtickí jedinci (prototyp pre ktorých Vajanský taktiež našiel na Záhori).

Možno uzavrieť, že z Vajanského hľadania najpriateľnejšej národnej ideológie napokon vyšla víťazne tá, ktorú naznačil v eseji *Nálady a výhľady* a aplikoval ju vo svojom poslednom románe, lebo sa ukazovala byť skutočne reálna: hýbateľom politického života je národne cítiaca inteligencia späť so svojimi ľudovými koreňmi.

Lenže práve „neprijatie“ hlasitov do tejto „množiny“ spôsobilo, že na osobnosť i dielo Vajanského padol tieň už v hlasistických literárnokritických prácach (V. Šrobár) a ich pokračovateľov prúdov (B. Pavlů). Tento kurz „nahnevaného“ pohľadu na jeho osobnosť i dielo určil líniu, ktorá pretrvávala aj po roku 1945 – a v podstate takmer až po súčasnosť. Preto je dôležité pozrieť sa na Vajanského v plnom svetle, bez skresľujúceho tieňa minulosti, usilovať sa pochopiť systém a zámer jeho myslenia.

Avšak pri sledovaní formovania Vajanského ideológie „čirej slovenskosti“ treba pripomenúť dôležitú historickú okolnosť, ktorá sa v tejto súvislosti doteraz neobjavila, ale pre svoje „ideologické“ katastrofálne dôsledky pre slovenský národný život v osemdesiatych a devädesiatych rokoch 19. storočia nemohla zostať ani vo Vajanského literárnej tvorbe a politickej práci, spojenej so Slovenskou národnou stranou, bez odozvy. A pri pohľade na zemianstvo je priam kľúčová, pretože sa ho bezprostredne dotýka.

Skutočne ide o záležitosť ideologickú - „odštartovala“ ju kniha zvolenského podžupana Bélu Grünwalda *A feldvidék, politikai tanulmány* (Hornouhorské politické štúdie - Budapešť 1878). Jej základnou myšlienkou bolo: „Slovák a pán sú dva pojmy, ktoré sa navzájom vylučujú“. Tento pamflet zhrnul všetku chválu na Maďarov a pozbieral všetku hanu na Slovákov. (Grünwald - otec Nemec, matka Slovenka, zvolenský podžupan, predseda maďarizačného spolku FEMKE, na sklonku života napokon odvolal svoje tvrdenia a ukončil ho samovraždou. Ale „Pandorina skrinka“ sa otvorila s priam neuveriteľnou rýchlosťou svojho zhubného pôsobenia.)

Ku Grünwaldovi sa pripojil aj zvolenský mestský farár Theseus svojou brožúrou *Protestantizmus és panslávizmus* (Protestantizmus a panslávizmus - Budapešť 1882) s cieľom získať pre maďarizáciu slovenských evanjelických zemanov a mešťanstvo, s konečným vyhlásením: „Panslávom je ten, koho verejná mienka za takého prehlásila.“ A tú „verejnú mienku“ si privlastnilo práve drobné zemianstvo, ktoré chytro zachytilo túto „novú vlnu“ (pomohla mu „odstrihnúť“ sa od svojho zväčša poddanského pôvodu) a po jeho vzore išla aj „horná“ časť mešťanstva.

A táto „rodová vykorenenosť“ mala zavše až katastrofálny dopad rýchlym morálnym rozkladom (napodobňovaním „mravov“ vyššej uhorskej šľachty) a ním „infikovala“ aj ľudové vrstvy v okolí svojich sídel.

Zemianstvo, predtým zväčša apatické k slovenskému národnému životu, teraz sa priam oduševnene vrhlo do náručia maďarizácie (s očakávaním odmeny za svoju „vernosť uhorskému národu“.)

Svetozár Hurban Vajanský práve v osemdesiatych rokoch 19. storočia „odštartoval“ svoju literárnu (aj politickú) činnosť a ihneď v svojich počiatočných kratších prózach reagoval na tento zvrät, ktorý začal deštruktívne pôsobiť rozkladom tradičných mravných hodnôt. A pretože próza si vyžaduje špecifické „uzemnenie“, Vajanský ho nachádza na Záhorí, v prostredí, ktoré dôverne poznal a ktoré mu poskytovalo bohatý „dokumentačný“ materiál aj množstvom zemianskych kúrií (a informácií v korešpondencii svojho otca J. M. Hurbana o početných škandáloch v nich), i z pomadžarčenia mešťanstva v Senici a v Skalici, s jeho nechutným filisterstvom (okrem iného možnosťou rozhodovať, kto je „pansláv“).

Proti celkovej devalvácii základných hodnôt Vajanský svojím dielom (literárnym aj politickým) buduje ochranný múr - protiváhu: „číru“ morálnu zachovanosť slovenského pospolitého ľudu s jeho pevnou zvnútorňovanou vierou a kultúrou (rovnako ako P. O. Hviezdoslav *Hájnikovou ženou* – 1886) - s dôležitou úlohou jeho „biblistov“ - koreňov viery - odmietajúcou násilie, s inteligenciou (odchovanou v „tajných krúžkoch“), pripomínaním slovenského hurbanovského dobrovoľníckeho povstania v roku 1848 – aj s jeho obeťami za slobodný národný život.

A osobitne treba upozorniť na Vajanského ambivalentný postoj k zemianstvu, ktorý zreteľne vyplýva z pokusov zachrániť v zemianstve aspoň ojedinelé „zdravé bunky“, ktoré ešte cítia svoj slovenský pôvod – práve pre precitovanie morálnych hodnôt (väčšinou sú to ženy). Zostáva ešte množina „podivínov“ cítiacich národne, ale neschopných konať. Lenže život potrebuje čin!

Preto Vajanského literárna činnosť ihneď vyvolala v slovensky cítiacej inteligencii živú odozvu a nádej. Dodávala morálnu silu.

Pred analýzou konkrétnych literárnych diel - z *aspektu formovania ideológie* - treba poznamenať, že vychádzame z textov *Súborného diela Svetozára Hurbana Vajanského* z rokov 1907 - 1913: ide o jediné vydanie edične pripravené samotným autorom – teda s „finálnymi“ úpravami do konečnej formy (aj ideologicky), ďalšie vydania vychádzali až po jeho úmrtí. Takže ide o texty „poslednej ruky“. (Citované texty upravujem iba pravopisne a čiastočne v slovoslede – pozn. E. F.)

Dôvodom výberu je aj úvod *Od autora* v prvom zväzku. V ňom zreteľne formuloval poslanie svojej literárnej práce, ktoré v úplnosti súladí aj s mojím poslaním – ideologickým ozrejmnením Vajanského činnosti: „odkliat“ Vajanského spod nánosu neskorších pomýlených interpretácií: „Kníhtlačiarsky účastinársky spolok V Turčianskom Sv. Martine primäl ma *kriesiť hmlisté postavy, ktoré niekdy moje oko vídavalo*. (Zdôr. E. F.) (...) Oddal som sa do pilnej revízie a svedomitého opravovania svojich diel.“

Rozhodnutie pre „revíziu“ a „opravovanie“ vyplynulo z Vajanského túžby „dokresliť“, do väčšej zreteľnosti, do úplnosti priviesť svoje ideologické poslanie. (Pri neskoršom hodnotení literárna kritika práve tieto „doplňky“ posudzovala negatívne – ako retardačné, ale pre Vajanského boli a s konečnou platnosťou aj doteraz sú – dôležité ako jeho životné poslanstvo národu.)

Sám svoj zámer opodstatňuje: „Vytisnutým z celého verejného života, nezostalo nám už temer ničoho, okrem jazyka a chrámu literatúry. (...) Do neho sa utiahla idea slovenská. Našou svätou povinnosťou je nedať upadnúť v rupy nášmu vznešenému útočišťu, od vrahov ohrozeného života.“

A zdôveruje sa, aká „nadovšetko jedna hlboká a stiesňujúca starosť oblieta starnúcu hlavu“: (...) „či moje diela, do ktorých som vložil celú dušu, bôle a radosti celého života, zavejú dobrým duchom do našej literatúry, či pozdvihnú, obodria a oplodnia ju k väčším, dokonalejším dielam, ktoré by pomáhali slovenskému národu povzniesť sa k vyššiemu, duchovne slobodnému a samostatnému, slávnemu životu? Tento vysoký cieľ mám pred očami ako centrálné slnko.“ A z tohto aspektu sa treba na osobnosť a literárnu tvorbu (avšak nielen ju) Vajanského pozerat' aj (a azda predovšetkým) v súčasnosti.